

Vornedskabet under den tidlige enevælde¹

Af Thomas Munch

Landboforholdene under den ældre enevælde har siden slutningen af forrige århundrede i mindre grad tiltrukket sig historikernes opmærksomhed. Med udgangspunkt i først og fremmest Højesterets arkiv forsøger Thomas Munch, M.A., University of Exeter, i denne artikel at nå frem til en nærmere bestemmelse af administrativ og juridisk praksis omkring vornedskabet.

Vornedskabets historie før 1660 er kun sparsomt belyst i den ældre historieskrivning², og en udførlig undersøgelse af systemets juridiske og praktiske udvikling siden 1400-tallet savnes stadig. Vornedrettens og -pligtens hovedtræk synes dog fra Christian IVs tid nogenlunde klare: inden for Sjællands Lovs område var den mandlige almue forpligtet til at blive på fødestavnen og eventuelt drive en af husbonden udpeget gård. En vorned, som forlod sin fødestavn uden husbondens tilladelse (i form af f. eks. et frihedsbrev) kunne forfølges, deles til stavns, dog inden for visse begrænsninger³. Vornedretten blev normalt kun overført til en anden godsejer ved salg af jorden, men det var dog stadig i det 17.

1. Denne artikel er baseret på materiale indsamlet til et afsnit af en Ph. D. afhandling, »The Peasantry and the Early Absolute Monarchy in Denmark, 1660–1708«, som jeg er ved at forberede ved University of East Anglia (med økonomisk støtte fra University of St. Andrews). Jeg ønsker særlig at takke min supervisor, Dr. Stewart P. Oakley, samt amanuensis Claus Bjørn og dr. phil. Fridlev Skrubbeltrang for deres interesse og bistand under dette arbejde.
2. Mest omfattende er vel J. C. H. R. Steenstrup: *Vornedskabet hos den danske bonde*, Hist. Tidsskr., 5. r. VI (1886–87), s. 339–462.
3. F. eks. kunne en undvegen vorned ikke efter 21. marts 1620 blive dømt fredløs (V. A. Secher: *Forordninger, recesser og andre kongelige breve*, (1887–1918), herefter *CCD*, III, s. 610 f.). Ligeledes synes der i praksis ofte at have været tidsbegrænsninger for gyldigheden af krav på vornedrettighed, i hvert fald på kronens godser, se f. eks. åbent brev af 3. juli 1572 angående Møn (*CCD* I, s. 663 f.).

årh. muligt at udnytte vornedrettigheder som økonomisk aktiv ved bytte eller salg⁴. Vornedskabet har utvivlsomt også på andre måder virket demoraliserende på bondestanden, f. eks. i tilfælde hvor husbonden udnyttede sine rettigheder til at skaffe arbejdskraft til afhjælpning af ødegårdsproblemer uden at give tilstrækkelig støtte og økonomisk bistand⁵; men det kan naturligvis ikke konstateres, hvor ofte dette er sket.

Nærværende undersøgelse har til hensigt at klarlægge vornedskabets udvikling fra enevældens indførelse indtil store nordiske krig. Det betydelige, men spredte materiale, som findes i amtsregnskaberne, er ikke benyttet⁶. Vornedskabets udvikling som institution er søgt belyst gennem centraladministrationens indgreb samt de praktiske (først og fremmest retslige) konsekvenser heraf.

Udviklingen til Danske Lov

Allerede Christian IV viste interesse for en lempelse eller ophævelse af vornedskabet. Man kender hans forsøg af 1634 på at opnå almindelig ophævelse, og hans tilbud af 1646 om frihedskøb for kronens egne vornede⁷; men specielt i sidstnævnte tilfælde er det tydeligt, at kronen først og fremmest sigtede på den finansielle fordel frem for bondestandens interesse, og prisen var da også så betydelig (60 Rdl.), at kun få benyttede sig af tilbudet. Forsøget blev ikke gentaget efter 1660, selv om ideen om ophævelse ikke forsvandt helt⁸.

Enkelte gange brugte kronen tilbud om vornedfrihed på særlige godser for at tiltrække arbejdskraft. Denne fremgangsmåde blev benyttet allerede i 1620 for Antvorskovs vedkommende⁹, og Frederik III gjorde lignende forsøg på andre krongodser, f. eks. på Frydendal¹⁰. Muligvis har resultatet ikke været særligt overbevisende, for da amtmand Lutzow

4. Se f. eks. en handel bekræftet af kronen 21. oktober 1640, *Kancelliets Brevbøger 1640-41* (1950), s. 285.

5. Arent Berntsen, *Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed*, 1656, I, s. 44 ff.

6. At denne slags materiale kan give væsentlige resultater er for nyligt påvist af Jørgen H. Andersen: *Lensregnskabernes stedsmålsregistre som landbohistorisk kilde*, *Hist. Tidsskr.*, 74 (1974) s. 62 ff.

7. J. C. H. R. Steenstrup: *Christian den Fjerde og vornedskabet*, *Hist. Tidsskr.*, 5. r. IV (1883-84) s. 521 ff.; *CCD V*, s. 510.

8. Således synes f. eks. Gunde Rosenkrantz og Hannibal Sehested at have beskæftiget sig med problemet, ifølge C. O. Bøggild-Andersen: *Statsomvæltningen i 1660* (1936) s. 24 og s. 48.

9. Bekræftet 2. april 1667, Sjællandske Registre [herefter SR: ligeledes Sjællandske Tegnelse, ST; Jyske Registre, JR; o. s. v.] nr. 110 og indlæg.

10. 23. marts 1669, SR nr. 120; bekræftet 21. september 1670, SR nr. 522.

22. november 1671 foreslog at tilbyde vornedfrihed for at tiltrække bønderkarle fra andre provinser, og dermed afhjælpe ødegårdsproblemet i Antvorskov, Korsør og Ringsted amter, blev tanken ikke taget alvorligt op i Rentekammeret eller af kongen¹¹.

At disse forsøg ikke skulle betragtes som skridt mod vornedskabets generelle ophævelse er klart, hvis man sammenligner dem med forordningen af 5. december 1670. Denne søgte at sikre, at alle kronens vornede, som havde afstået gårde til ryttere (i forbindelse med oprettelsen af ryttergodserne), skulle »tilholdes« at fæste ledige gårde andetsteds på kronens godser, om nødvendigt i andre amter, dog med midlertidig afslag i afgifterne, hvis det drejede sig om ødegårde. At denne foranstaltning sigtede udelukkende på at afhjælpe manglen på arbejdskraft fremgår tydeligt dels af Rentekammerets indlæg af 28. september og 11. oktober, dels af selve forordningens bestemmelser om udstedelsen og håndhævelsen af passer og skudsmål¹². Kronen tøvede således ikke ved anvendelsen af vornedretten i de egne, hvor der var et større antal ubesatte gårde.

Et eksempel på ganske vilkårlig udnyttelse (eller misbrug) af rettighe-derne finder man kort efter i en sag angående Roskilde Domkirkes vornede. Amtmand J. Chr. von Kørbitz indsendte 31. marts 1672 et memorandum til kongen, hvori han forklarede, at domkirkens indtægter svandt ind på grund af det store antal ødegårde, men at manglen på arbejdskraft ikke kunne afhjælpes ved almindelig udnyttelse af vornedrettighederne, eftersom mange forhenværende vornede kunne fremvise frihedsbreve udstedet af »Kierche verger, Eller och Andre, som Godtzed, vere sig ex gratia eller udj Anden Possession verge, eller forlehning nødt haffuer«. Von Kørbitz betvivlede gyldigheden af disse frihedsbreve, fordi han mente, godsbesidderne ikke havde udtrykkelig ret til at udstede dem, og foreslog derfor, at domkirken skulle have lov at dele vornedene til stavns. Det tog dog lang tid, før sagen kom til afgørelse, og først 2. november 1674 blev den behandlet i Statskollegiet. Desværre kan man ikke fra arkivmaterialet se, hvordan mødet er forløbet, men koncepten til Statskollegiets betænkning er bevaret, og denne indeholder væsentlige rettelser, tilsyneladende i Griffenfelds håndskrift. Statskollegiets betænkning skulle oprindeligt have anbefalet annullering af de frihedsbreve, som var blevet udstedt af kirkeværgere og lignende siden 1660, dog således at købesummen skulle tilbagebetales hver enkelt vorned »paa det de ei ofver slig E. kongl. Mts. Forordning med Rette skulde hafve sig at

11. Rentekammeret herefter Rtk. 211.9; Rtk. 211.4, fol. 11v; 26. februar 1672.

12. SR nr. 736 og indlæg.

besverge«. Selv om Griffenfeld, ifølge rettelsen, bekræftede, at kirkeværger, forstandere og lignende virkelig i henhold til kapitlets statutter havde ret til at udstede frihedsbreve, og »det och vel billig siuntes, at, om sliг Friebrefve cassaris skulde, de Vedkommende burde igien gifves och erstattes«, så ville dette dog administrativt blive for indviklet. Den endelige betænkning anbefalede derfor, at alle sådanne breve udstedt siden 1660 og ikke bekræftet af kongen burde annulleres uden erstatning, hvorefter domkirken kunne dele vedkommende vornede til stavns igen. Denne drastiske, men for domkirken mest enkle og billigste fremgangsmåde blev iværksat ifølge ordren af 11. november 1674 til von Kørbitz¹³.

Det er ikke forbavsende at konstatere, at Roskilde-afgørelsen var juridisk utilfredsstillende. Ikke mindre end tre sager nåede på dette grundlag til Højesteret i de følgende år. Den ene drejede sig dog om et frihedsbrev udstedt før 1660, som retten derfor kunne bekræfte¹⁴. Den anden sag angik 4 vornede sønner, hvis frihedsbrev var udstedt af en *pro-officio* besidder: Retten henviste til Roskilde-afgørelsen og erklærede brevet ugyldigt¹⁵. Den tredje sag, som nåede Højesteret i 1683, var derimod mere indviklet, for den drejede sig om et frihedsbrev udstedt i 1668 af kansler Peter Reedtz, som da besad vedkommende ejendom som præbende. Hans underskrift synes at have gjort betydeligt indtryk: nogle assessorer mente, at præbender under alle omstændigheder skulle betragtes anderledes, en assessor foreslog annullering med tilbagebetaling af købesummen, men 8 andre mente, at Roskilde afgørelsen ikke havde almen gyldighed (på trods af, at Højesteret allerede havde benyttet den 2 år tidligere). Retten bestemte derfor at udsætte sagen og, hvis forlig ikke kunne opnås, at referere den til kongen¹⁶. Uoverensstemmelsen blandt assessorerne viser hvor svag Roskildef afgørelsen var juridisk; men der er ingen tegn på, at Højesteret genoptog spørgsmålet senere.

Nationalmilitsens og rytteriets oprettelse (ifølge forordningerne af 4. juli 1664 og 30. september 1670) havde ingen direkte betydning for vorned-

13. Roskilde-sagen kan følges fra ST nr. 544, 3. september 1672, gennem Statskollegiets protokol 3 b, fol. 10v ff. (med indlæg i dokumenter 2b, 2. november 1674; se også J. L i n d b æ k: *Aktstykker og oplysninger til statskollegiets historie* 1660–1676, II (1910) s. 257 ff. og s. 447 ff.) til ST nr. 432, 11. november 1674, med indlæg.

14. Højesteret [herefter HR] 57, dombog, fol. 339r ff., 21. juni 1676.

15. HR 73c, dombog III, fol. 385r ff., 17. februar 1681.

16. HR 83, stævningsbog, nr. 135; HR 86–7, voteringsbøger, fol. 109r f. og fol. 84r f., 17. september 1683.

skabet i disse år. Vornede, som havde erhvervet deres frihed lovligt, var ikke forpligtede til at stille sig til rådighed ved udskrivning på deres fødestavn¹⁷. Dog skabte godsomlægningerne og mageskifterne i forbindelse med ryttergodsets indrettelse tilsyneladende visse stridigheder angående vornedrettigheder, og forordningen af 2. marts 1672, art. 1, bestemte derfor, at vornede, hvis fødested blev mageskiftet, ikke kunne deles til stavns af den ny husbond, hvis de, allerede før mageskiftet fandt sted, lovligt var flyttet andetsteds hen¹⁸. Alligevel indeholder retsarkiverne et stort antal sager angående vornedrettigheder i forbindelse med mageskifter, ikke mindst i tilfælde hvor fødestavnen ikke var nøjagtig kendt, eller hvor den ny husbond havde fået særlige begunstigelser¹⁹.

På grund af landbefolkningens almindelige uvilje mod militsudskrivningen er det muligt, at enkelte godsejere, specielt i krigstid, udnyttede og misbrugte den indflydelse, som de åbenbart havde på sessionsproceduren. I 1678 prøvede den berygtede V. Fr. Wedell endog at gennemføre en slags vornedskab på sit gods Wedellsborg på Fyn ved at love godsets 130 fæstebønder fritagelse fra soldatertjeneste (så vidt muligt), hvis de forpligtede sig under ed til at blive på godset også efter krigens slutning. Selv om forsøget ikke lykkedes helt for Wedell²⁰, viser det dog hvordan militssystemet kunne udnyttes af godsejere uden for vornedskabets område.

Lignende tilfælde, men angående enkelte bønder, findes i andre retsarkiver. I 1682 blev Ejler Holck af Holckenhavn i Vindinge herred indstævnet for Højesteret i anledning af en stavnsbåndforpligtelse, som han havde fået en bonde til at underskrive i forbindelse med fritagelse for soldatertjeneste. Højesteret bekræftede dog forpligtelsen, fordi den var lovligt indgået, selv om dette var sket uden for vornedskabets område²¹. Også inden for Sjællandske Lovs område kunne godsejere forsøge at udnytte militssystemet i denne retning. Således prøvede Conrad Hesse at tvinge en tidligere vorned til at opgive sit frihedsbrev og blive på

17. Se f. eks. Bolle Luxdorps ansøgning og Statskollegiets svar 2. november 1674, Lindbæk, op. cit., s. 443 ff.

18. Dette blev bekræftet i forbindelse med en ansøgning fra prins Jørgen kort efter (ST nr. 579, 12. september 1672, og Rtk. 211.4, vol. 81r ff., 10. oktober 1672).

19. F. eks. HR 19, stævningebog, nr. 31, 12. august 1669; HR 46, dombog A fol. 452r ff., 23. juli 1674; eller Bårse herreds tingbog, fol. 226v ff., 11. april 1682.

20. H. Knudsen: *Tidligt stavnsbånd på grevskabet Wedellsborg*, Årb. f. Hist. Smfd. f. Odense og Assens Amter, XX (1932) p. 141–6.

21. HR 80, stævningebog, nr. 22; HR 81–2, Voteringsbøger, fol. 71r ff. og fol. 59v ff., 7. september 1682.

fødestavnen, men Højesteret bekræftede i 1681 frihedsbrevets gyldighed²².

Med Danske Lovs offentliggørelse forelå den første (og sidste) udførlige juridiske definition af vornedskabet²³. De fleste af artiklerne i bog 3, kapitel 14 stammer fra det første projekt af 1669–72, og det er sandsynligt, at de fleste af Danske Lovs bestemmelser om vornedskabet kun bekræftede almindelig praksis²⁴ eller tidligere forordninger²⁵. Af særlig interesse er dog DL 3.14.1, som gav husbonden ret til at dele vorneden til stavns »med al hans formue«, og DL 5.2.85, som gav husbonden krav på at blive underrettet, hvis en af hans vornede modtog arv. DL 3.14.6 fastlagde, at en vorned, som tjente uden for sin fødestavn, skulle give husbonden en årlig kendelse på 2 lod sølv.

For bonden var det næppe af større betydning, at DL 3.14.9 forbød salg af vornede, da denne bestemmelse kunne omgås gennem bytte eller andre aftaler. Derimod gav DL 3.14.8, som fastlagde, hvordan en vorned kunne købe sin frihed, utvivlsomt større sikkerhed mod eventuel godsejerforfølgelse: selv om tinglæsning nu blev nødvendig²⁶, var der hermed skabt fuldt juridisk grundlag for frikøb som sådan, og sandsynligvis bidrog bestemmelsen til den betydelige stigning i antallet af frihedsbreve erhvervet fra kronen efter 1683 (se nedenfor s. 300).

Af største interesse er DL 3.14.13–14, angående tidsfristen for eftersøgning af vornede. Det første projekt af 1669–72 foreslog en tidsfrist på 3 år for forfølgelse i byerne; men spørgsmålet blev diskuteret i tredje

22. HR 77, dombog, fol. 712r ff., 26. september 1681.

23. Der findes (i indlægget til forordningen af 28. januar 1682, SR nr. 20) en renskrevet tekst til en forordning, dateret 28. januar 1682, hvis ordlyd er som Danske Lov 3.14 (dog med art. 13 anderledes opstillet og uden art. 14); men den mangler kongens underskrift og er antagelig aldrig udstedt. Steenstrup har antydnet, at dette kan have forbindelse med Christian Vs ønsker (efter gehejmeråd Moths udsagn) om en lempelse af vornedskabet på trods af de sjællandske godsejeres interesser (Steenstrup: *Vornedskabet hos den danske bonde*, (p. 452); men der er ikke fundet andet materiale til belysning af denne teori. Det er svært at se, hvorfor denne tekst ikke, som visse andre dele af loven, er blevet udstedt som forordning før Danske Lovs egentlige udgivelse.

24. En eventuel udvidelse af vornedskabet til kvinder blev overvejet 1680, men blev ikke gennemført (V. A. Secher og Chr. Støchel: *Forarbejderne til kong Christian Vs Danske Lov II* (1893–94) s. 489 og s. 524), antageligt fordi det stred mod hidtidig praksis.

25. Se f. eks. V. A. Sechers udgave af *Danske Lov* (1929) eller Stig Juuls fra 1949.

26. At dette kunne skabe vanskeligheder for vornede, som havde købt sig fri før 1683, kan ses f. eks. af en sag ved Højesteret 4. august 1692, HR 136, dombog II, fol. 158v ff.

revisionskommission 16. juli 1680²⁷. Tidsfristen i byerne og på landet blev siden meget forlænget; men det kan ikke ses hvorfor. Eftersom kronen kort forinden havde mildnet sin egen vornedpolitik i byerne²⁷, er det sandsynligt, at tidsfristens forlængelse i Danske Lov var resultatet af sjællandske godsejeres indflydelse på lovkommissionerne. Men selv 10- og 20-års grænserne synes dog at have givet mange vornede en realistisk mulighed for at opnå frihed, i hvert fald at dømme efter de utallige retssager af denne art samt stridighederne herom i kommissionen om vornedskabets ophævelse 1701–2.

Et væsentligt spørgsmål kan ikke besvares på grundlag af Danske Lov: var selvejere i Sjællandske Lovs område også vornede? Ingen forklaring herpå kendes fra tidligere trykte kilder, og da der næppe var mange selvejere i området, berører arkivmaterialet kun meget sjældent spørgsmålet, i særdeleshed fordi selvejere i forvejen var forpligtede til at sikre, at deres gårde forblev i drift, og fordi de på grund af deres ejendomsrettigheder muligvis er blevet på gårdene længere end fæstere, selv under ugunstige forhold.

Der er enkelte sager i retsarkiverne, som advarer mod den nærliggende slutning, at selvjere var vornedpligtige lige som andre bønder. I 1662 behandlede Højesteret en sag angående en bonde, Søren Pedersen, i Kallø (Musse herred), som havde lidt alvorlig materiel skade i Svenskekrigene og derfor forladt sin gård efter at have tilbudt ejendommen til en godsejer for at slippe for vedligeholdelsesforpligtelsen. Tilbudet var dog blevet afvist, og nu blev Søren Pedersen indstævnet som rømningsmand. Desværre giver arkivmaterialet ikke nogen klar beskrivelse af bondens egentlige status, men afgørelsen synes utvetydig: »Effterdi det med loulig forhuerffuede vidnisbiurd forklaris, dend gaard i Calløe som Søfren P. hafuer paaboed en Jordeigne gaard at verre, och dend hannem och hans forældre befindis att hafue tilhørte, saa hand icke for Vornede kand erachtis . . .«²⁹.

Endnu tydeligere er en sag fra Ods herred, som nåede Højesteret i 1687. Bonden Peder Andersen var ved Sjællands Landsting blevet dømt vornedpligtig til Dragsholm; men efter indstævning til Højesteret påviste han, at hans fader havde været selvejer. Denne kendsgerning var ikke benægtet i det skøde, som kongen havde udstedt til Henrik Müller i 1664, da godset blev udlagt, og Müller havde sidenhen i 1667 købt selvejet ved en særskilt handel. Peder Andersen kunne bevise, at han var født

27. V. A. Secher og Chr. Støchel, op cit., s. 483.

28. 27. november 1680, Rtk. 2212.4, s. 120, nr. 55.

29. HR 1, stævningebog, fol. 245v, HR 2 a, dombog, fol. 33v, nr. 94, 21. juli 1662.

i 1662, altså mens hans fader endnu var selvejer, og at skødet af 1667 til Müller ingen vornede nævnte. Derfor påstod han, at han kun var vornedpligtig til sin egen fader, og Højesteret godkendte dette synspunkt. Men voteringerne viser, hvor svært det var for assessorerne at nå denne slutning, ikke mindst fordi loven var uklar på dette punkt: Bartholin mente, at ingen bonde i Sjællandske Løvs område kunne være fri, men de fleste assessorer blev enige om, at da Peder Andersens fødestavn på daværende tidspunkt var frit selveje (bortset fra en lille del af herligheden, som tilhørte Dragsholm) burde han også være fri. Dermed anerkendte Højesteret, at vornedrettigheden tilhørte jordens ejer, ikke herlighedsejeren, og at en selvejer kun var vornedpligtig til sig selv³⁰.

Vornedskabet i praksis

Eftersøgning af vornede

Almindelig retspraksis tillod enhver godsejer at dele sine vornede til stavns, og retsarkiverne viser, hvor ofte dette faktisk er sket, selv i tilfælde hvor bonden havde grundlag for juridisk forsvar. Det er ikke muligt at konstatere, hvor mange vornede rømte, og hvor mange blev eftersøgt uden brug af retsmaskineriet, men de bevarede kilder tyder på, at det drejede sig om anselige tal.

Danske Kancellis registranter indeholder 21 særlige tilladelser til opsøgning af vornede³¹, udstedt dels til private godsejere, dels til kronens betjente. Det kan ikke ses, hvorfor der overhovedet blev søgt om sådanne tilladelser, men muligvis var et kongebrev en fordel, hvis det drejede sig om et større antal rømningsmænd, eller hvis eftersøgeren ønskede hjælp fra lokale embedsmænd (f. eks. i form af tinglæsning)³². I et enkelt tilfælde fik godsejeren lov til at sagsøge vornede, som opholdt sig på stavnen, men boede hos deres forældre i stedet for at fæste ubesatte gårde³³. Nogle tilladelser nævner udtrykkelig enten, at rømningsmændene kan pågribes uden retssag mod hver enkelt³⁴, eller at enhver, som huser eller hjælper disse, selv risikerer retssag³⁵; men sådanne

30. HR 106, stævningbog, nr. 124; HR 108, dombog II, s. 79 ff., 19. september 1687. Se også HR 109–10, voteringsbøger, fol. 121r ff. og 105v f.

31. 9 i tidsrummet 1664–70, 8 i tiåret efter Skånske Krig, 2 i 1690'erne og 2 i 1706.

32. F. eks. FT nr. 45, 19. juli 1681; eller SR nr. 254, 8. december 1685.

33. SR nr. 162, 1. oktober 1666.

34. SR nr. 131, 2. juli 1692; jvfr. Johan Wandalls ansøgning, behandlet i Statskollegiet i 1675, Lindbæk, op. cit. s. 563 nr. 35.

35. SR nr. 254, 8. december 1685; SR nr. 59, 30. marts 1706; og SR nr. 74, 24. april 1706.

trusler blev vist kun anvendt, når det drejede sig om kronens egne bortrømte vornede, ikke private godsejeres.

De fleste af tilladelserne giver kun sparsomme oplysninger om antallet af vornede og fremgangsmåden for eftersøgningen. Det bedste indtryk får man af et kongebrev, udstedt 28. oktober 1681 til Friderick von Arenstorff. Det ses af hans ansøgning, at 40 navngivne bønder (både vornede og bønderkarle, som havde fæstet frivilligt på hans gods Svanholm) var rømmet fra godset under hans fravær. De havde fjernet løsøre og kreaturer, som Arenstorff til dels havde forstrakt dem med, og kun efterladt de tomme bygninger. Arenstorff påstod, at de ikke havde grund til at være utilfredse med forholdene på godset, da han havde hjulpet dem med såsæd, korn og betaling af skatter. Eftersom han var klar over, at godset ikke kunne undvære så megen arbejdskraft, søgte han kongelig påbud om, at rømningsmændene skulle vende tilbage, og bad om hjælp til eftersøgningen fra lokale embedsmænd og gennem tinglysning ved herreds- og landstingene. Kongebrevet opfyldte ganske hans ønsker³⁶.

Selv bortset fra den almindelige forfølgelse af vornede (som utvivlsomt ofte har fundet sted, selv om retsarkiverne naturligvis kun sjældent handler herom³⁷), er der således tydelige tegn på, at vornedskabet langt fra fuldstændig knuste bøndernes bevægelsesfrihed i det østlige Danmark. Det er også klart, i særdeleshed i betragtning af det betydelige ødegårdsproblem, at godsejere kunne have alvorlige vanskeligheder ved fremskaffelsen af fast arbejdskraft³⁸. Dette forklarer måske, hvorfor de sjællandske godsejere modsatte sig vornedskabets ophævelse.

Hvordan kunne husbonden sikre sig, at vornede, som han havde delt til stavns, ikke igen forlod godset? Dette spørgsmål er kun sjældent belyst, men i Bårse herreds tingbog er under 21. september 1686 indført en erklæring, ifølge hvilken 3 rømningsmænd, som husbonden prins Jørgen havde ladet pågribe og sætte i arrest, forpligtede sig under ed til at blive på godset. Hvis de flygtede, risikerede de tvangsarbejde for livstid i Bremerholm uden videre retssag³⁹.

Det er sjældent, at man finder tilfælde af direkte lokal modstand mod forfølgelsen af vornede. En sag fra Frederiksborg amt 1694 synes at være en undtagelse, men kilderne er meget kortfattede, og det ser ud

36. SR nr. 345 og indlæg, 28. oktober 1681.

37. Undtagen hvis der skete fejltagelser, og f. eks. flere bønder blev pågrebet, end husbonden havde ret til (Se HR 118, stævningebog 1689, nr. 58).

38. Jvfr. Fridlev Skrubbeltrang: *Husmand og inderste* (1940) s. 35 ff.

39. Bårse Herreds tingbog, fol. 578r.

til, at urolighederne hurtigt er blevet bragt under kontrol⁴⁰. Ellers træffer man kun isolerede tilfælde af enkelte bønder, som protesterer mod forfølgelse ved f. eks. at indsende supplik⁴¹.

Strid om vornedrettighed

Retsarkiverne indeholder et stort antal sager angående vornedrettigheder. Højesteret behandlede ikke mindre end 54 sådanne mellem 1665 og 1708, og 9 af disse drejede sig hver om adskillige vornede. De fleste stridigheder opstod på grund af usikkerhed om fødestedet eller som resultat af uforenelige krav fra 2 godsejere. Kun sjældent blev der henvist til løfterne af 1667 og 1669 om vornedfrihed på særlige godser⁴², og kun 3 sager nævnte frihedsbreve udstedt som følge af tjeneste i Svenskekrigene. Efter 1702 var der enkelte sager om fortolkningen af betingelserne i forordningen om vornedskabets ophævelse⁴³.

Centraladministrationen var kun sjældent indblandet i disse stridigheder⁴⁴. Det skete dog, at Kronen greb ind i særlige tilfælde, som f. eks. i 1667 ved at spærre en Højesterets kendelse mod en af Henrik Müllers undvigte vornede, eftersom vedkommende nu gjorde sig nyttig som skomager i København⁴⁵.

Udveksling af vornedrettigheder

Tidlige forsøg på at forbyde salg af vornede var som nævnt aldrig slået helt igennem, og heller ikke Danske Lov forhindrede i hvert fald ombytning og udveksling af vornedrettigheder. Nogle af disse udvekslinger kan endog spores i registranterne, enten fordi Kronen var part, eller fordi godsejerne ønskede formel bekræftelse. Der kunne her være tale om særlige tilfælde, hvor fødestedet var usikkert, eller hvor mageskifter havde skabt retslige komplikationer⁴⁶. Mange af udvekslingerne synes dog at

50. ST nr. 225, 16. august 1694, og ST nr. 259, 13. oktober 1694. Der er ingen indlæg.

41. Således fik amtmand Gruner 10. februar 1708 (ST nr. 41) besked på at forhindre Ringsted amtskrivers ihærdige forsøg på at dele en bonde til stavns, som havde forladt sit fødested aldeles lovligt og nu boede på en ryttergård.

42. Se HR 23 a, fol. 295v ff., 18. juli 1670; eller HR 34, fol. 669v ff., 7. august 1672.

43. HR 179, s. 274 ff., 15. oktober 1705; HR 181, s. 94 ff., 14. april 1707; eller HR 182, fol. 31v ff., 4. april 1708.

44. F. eks. supplik af 5. december 1701, Rtk. 2244.237, og Holger Hjelholt: *Falsters Historie II* (1935) s. 386; og FT nr. 25, 15. juli 1707.

45. ST nr. 147, 28. juni 1677; jvfr. Johan Jørgensen: *Rentemester Henrik Müller* (1966) s. 119.

46. Der kunne også opstå vanskeligheder, hvis en part havde fået særlig kongelig dispensation i forbindelse med krongodsudlægget, som nævnt i et brev af 2. november 1669, SR nr. 339.

være pro forma anerkendelser af en allerede indtruffet gensidig flytning af vornede⁴⁷, og kun i et enkelt tilfælde er det klart, at en vorned blev nødt til at flytte til et andet gods som resultat af udvekslingen⁴⁸.

Frihedsbreve

Langt den mest almindelige lovlige forandring af vornedes stilling indtraf som følge af erhvervelse af frihedsbrev. Et sådant brev var (også ifølge DL 3.14.8) nødvendigt for at sikre juridisk beskyttelse; men i mange tilfælde blev det udstedt, efter at vedkommende var flyttet, ofte flere år senere (og da sædvanligvis som tilladelse til kun den anførte flytning, ikke som almindelig frigivelse).

Enhver husbond havde ret til at udstede frihedsbrev til sine vornede; men i betragtning af lovens uklarheder blev en kongelig stadfæstelse til tider tilføjet enten samtidig med frigivelsen eller senere⁴⁹. Disse stadfæstelser er ofte så kortfattet refereret i registranterne, at man ikke kan afgøre omstændighederne nøjere; men mindst halvdelen synes at høre til frihedsbreve underskrevet af *pro-officio* besiddere, som næppe, ifølge ovennævnte Roskilde-sag af 1673 og DL 3.14.10, havde ubestridelig dispositionsfrihed. Af de resterende 6 stadfæstelser er en søgt i stedet for bekræftelse ved tinglæsning efter DL 3.14.8⁵⁰, og en anden søgt på myndlingers vegne antageligt for at undgå senere retsstridigheder⁵¹. Det er således klart, at kongelig stadfæstelse på frihedsbreve kun blev søgt i usædvanlige tilfælde, hvor gyldigheden ellers kunne komme i tvivl.

Størstedelen af de frihedsbreve, som centraladministrationen behandlede, er derimod ganske enkle tilladelser direkte til kronens egne vornede. Foruden en kollektiv frigivelse 6. marts 1661 af dem, som havde tjent i Københavns belejring⁵², er der fra denne tid bevaret referater af

47. Således udvekslingen mellem Roskilde domkirke og kronen, 29. marts 1684, ST nr. 106-7; mellem en privat godsejer og kronen, 1. juni 1689, SR nr. 124, og 5/19. maj 1696, Rtk. 2211.26, fol. 9, nr. 8; eller mellem 2 private godsejere, 3. juni 1690, SR nr. 140, og 28. marts 1693, SR nr. 48 (sidstnævnte øjensynligt på bøndernes eget initiativ).

48. ST nr. 76, 11. marts 1682, og indlæg. Didrik Schult (Hellestrupgård) fik tilladelse til at beholde en af Sorøskoles vornede, hvis han til gengæld leverede skolen en af hans egne.

49. Der er 12 stadfæstelser i registranterne, i årene 1676 til 1695; en af disse er udstedt ikke mindre end 17 år efter den oprindelige frigivelse (SR nr. 21, 23. januar 1688).

50. 28. oktober 1693, SR nr. 141.

51. 19. februar 1695, ST nr. 30.

52. SR nr. 36. Denne frigivelse gjaldt også efterkommerne, som man f. eks. kan se et enkelt sted i fortegnelsen over Herlufsholms bøndergårde og godsets vornede, Rtk. 2243.293, fol. 96.

106 frihedsbreve⁵³, alle udstedt til enkeltpersoner eller (i 4 tilfælde) til deres sønner. Flertallet af brevene synes at være resultat af bondens egen ansøgning; men i et enkelt tilfælde kan man se, at initiativet kom fra en godsejer, som ønskede at ansætte bonden⁵⁴.

De 106 individuelle frihedsbreve fra perioden 1660 til 1708 fordeler sig således:

1661–65	4
1666–70	1
1671–75	2
1676–80	3
1681–85	11
1686–90	23
1691–95	23
1696–1700	23
1701–05	11 (6 efter forordningens ophævelse)
(1706–08	5)

Man konstaterer en klar stigning i antallet efter Danske Lovs indførelse, måske fordi vornedskabet, og i særdeleshed betingelserne for frikøb, nu fik juridisk grundlag. Selv om antallet af frihedsbreve falder noget efter forordningen om ophævelse af 1702, er udsvinget dog forholdsvis lille, eftersom flertallet af landboere ikke blev berørt af forordningens begrænsede indgreb.

Ordlyden af kopibøgernes brevreferater svinger betydeligt. Referaterne fra tiåret 1685–95 er som regel ret detaljerede, mens resten er summariske. Nedenstående talmæssige fordelinger må derfor betragtes med forbehold. Størstedelen af frihedsbrevene nævner, hvorledes bonden opnåede frihed fra kronens vornedret. Det ses, at 71 købte sig fri, mens endnu 3 fik brev som belønning for at have genopbygget den gård, de allerede var flyttet til. 4 søgte frihed på grundlag af særlig militær tjeneste; men disse kan ikke klart adskilles fra endnu 5, som fik brev på grundlag af invaliditet, i reglen efter krigstjeneste. Der er også 2 særlige frihedsbreve, det ene udstedt til en lokal toldbetjent, som havde ansøgt for sine sønner på grundlag af sit embede⁵⁵, det andet til en vorned, som ønskede at gifte sig med en enke i et andet amt⁵⁶. I de resterende 21 breve er der ingen oplysning i denne retning.

Det er allerede nævnt, at frihedsbreve ofte blev udstedt, efter at ved-

53. Næsten alle i SR, men dog enkelte i ST og FR samt i Rtk.

54. 23. marts 1686, SR nr. 84.

55. 16. oktober 1686, FR nr. 45.

56. 28. juli 1686, SR nr. 191.

kommende var flyttet, altså som bekræftelse af en tidligere aftale, eller fordi bonden nu fik brug for dokumentation (enten for at undgå eftersøgning eller for at lette eventuel optagelse som borger i en købstad). Selv om to tredjedele af frihedsbrevene ikke nævner hændelsesforløbet, er det dog interessant at se, at af resten drejer kun 5 sig udtrykkeligt om fremtidig flytning, mens 32 tydeligvis nævner, at vedkommende allerede er flyttet. Bemærkelsesværdigt er, at af disse 32 tilbagevirkende frihedsbreve handler kun 9 om vornede, som var flyttet til en anden landsby, mens resten drejede sig om vornede, som var flyttet til købstæder, nemlig 16 til København og 7 til andre sjællandske byer. Nogle af disse breve nævner særlige erhverv, som bonden i mellemtiden havde lært⁵⁷.

Prisen, som blev betalt for frihedsbrevene, svinger enormt, fra et nominelt lille beløb til 100 sldr., men desværre er der ikke tilstrækkelige oplysninger til, at man kan se nogen forbindelse mellem købesummen og den frikøbtes nye bosted eller beskæftigelse. Prisen er i reglen angivet i rigsdaler eller slettedaler, og fordelingen er således:

Pris i rdl.:	1-14	15-24	25-34	35-44	45-54	over 55
Antal breve:	2	8	8	4	13	4
Pris i sldr.:	1-24	25-34	35-44	45-54	-	100
Antal breve:	3	1	2	7		4

Dette giver en gennemsnitspris på knap 40 rdl.; men svingningerne er så store, at dette tal naturligvis kun har begrænset interesse. 15 andre breve blev udstedt på betingelse af betaling af et beløb, som skulle fastsættes senere, ofte efter vurdering udført af kongens betjente med hensyn til bondens midler. To frihedsbreve blev erhvervet imod usædvanlig betaling: det ene for »8 gode bæster« eller »quægs hølfer«⁵⁸, det andet til gengæld for et lille stykke selvejerjord på knap 2 td. htk.⁵⁹. Kun sjældent var køberen også forpligtet til at skaffe en anden bonde i hans sted⁶⁰. Det kan ikke ses, om prisen i alle tilfælde blev betalt; men kun 2 breve i kopibøgerne er blevet annulleret (begge i 1713), fordi betaling åbenbart ikke har fundet sted. Der findes også en del

57. Albert Olsen: *Bybefolkningen i Danmark på merkantilismens tid* (1932) s. 18 ff., har fremhævet betydningen af bevægelsen af arbejdskraft fra landet til byerne, selv om denne allerede i 1542 blev underkastet begrænsninger i form af kontrol med pas og skudsmål.

58. 13. november 1686, SR nr. 247.

59. 7. august 1697, SR nr. 126.

60. F.eks. sidstnævnte brev, eller 13. september 1684, ST nr. 273; og 16. juli 1685, ST nr. 231.

frihedsbreve blandt »henlagte sager«, men der er ingen forklaring på, hvorfor de ikke er blevet udstedt.

Mange af de breve, hvor købesummen er specificeret, nævner også, hvad pengene skulle bruges til. Som regel drejer det sig om genopbygning af ødegårde på fødestavnen eller hjælp til næste fæster på den gård, som køberen forlod. På ryttergodserne skulle betaling som regel ske til regimentsskassen, på hospitals- og skolegodser ligeledes til disse institutioner. I et enkelt tilfælde blev 50 rdl. afsat til reparation af vejene omkring Valby⁶¹.

De fleste (i alt 97) af brevene nævner vornedens fødestavn, men i betragtning af at mange godser var særdeles spredte, er disse oplysninger ofte ret upræcise. Det kan ses, at størsteparten af køberne stammede fra området mellem København og Antvorskov⁶²; men hvis man tager omfanget af krongodserne i dette område i betragtning, er det ikke muligt at drage slutninger herfra.

Vornedskabets ophævelse

Tanken om vornedskabets ophævelse vandt igen indpas i den senere del af Christian Vs regeringstid, sandsynligvis fordi interessen for byernes udvikling nu overskyggede den antagelig aftagende mangel på landlig arbejdskraft. Dette var i hvert fald begrundelsen for en ordre til amtsbetjentene 27. november 1680, at vornede, som var bosatte i købstæderne og havde »borgerlig næring«, ikke skulle deles til stavns⁶³. Det synes dog stadig at have været vanskeligt at få ødegårde i visse egne besat, for kort efter foreslog Rentekammeret, at fremmede bønder kunne tilskyndes at flytte til Sjællandske Lovs område, hvis kronen lovede dem frihed for vornedpligt for deres efterkommere⁶⁴. Denne indstilling i centraladministrationen synes dog ikke at have haft indflydelse på private godsejere, så vidt kilderne oplyser.

I 1690'erne kom flere bestemmelser, som tyder på, at ophævelse på krongodset blev alvorligere overvejet. Først blev der udstedt løfter om

61. 10. maj 1704, SR nr. 100.

62. Der var 14 frihedsbreve fra Københavns amt, 14 fra Roskilde amt, 14 fra Antvorskov amt, 9 fra Frederiksborg, 9 fra Kronborg, 7 fra Sorø, 6 fra Tryggevælde, 3 fra Jægerspris, 3 fra Ringsted, 3 fra Korsør, 2 fra Holbæk, 1 fra Kallundborg, 1 fra Dragsholm, 1 fra Vordingborg og i alt 8 fra Lolland-Falster. 2 kan ikke placeres.

63. Rtk. 2212.4, s. 120, nr. 55.

64. 23. september 1681, Rtk. 2211.1, fol. 168 ff., nr. 186; i særdeleshed fol. 176v, § V.1.4.

frihed på særlige godser (som under Christian IV og Frederik III, men mere omfattende). Således tilbød forordningen af 18. juni 1692 frihed for tilflyttere til Møn og til de sjællandske ryttergodser⁶⁵, og det blev gjort klart, at børn avlet af tjenestegørende ryttere og andre militære personer ikke var under vornedpligt⁶⁶. For Møns og Bogøs vedkommende blev der udstedt yderligere privilegier 12. september og 8. december 1696 og derved indført fuldstændig frihed for vornedskab også for dem, som allerede boede der, i håb om at øge tilgangen af søfolk. En lignende indstilling lå til grund for løfterne af august 1700 om vornedfrihed for alle de sjællandske bønder (og deres efterkommere), som »holde sig mandeligen i denne paahengende fare«, altså i tilfælde af svensk angreb⁶⁷.

Men forordningen af 22. februar 1701 om militsens indrettelse skaffede godsejere sig sandsynligvis igen en vis mulighed for kontrol over deres bønders bevægelsesfrihed svarende til den, som var fremkommet under Skånske Krig. Godsejeres misbrug af udskrivningssystemet synes endda at have været betydeligere end før, for regeringen så sig nu nødsaget til at gribe ind, som ved forordningen af 14. juni 1701. Mulighederne for indflydelse på sessionsproceduren har måske alligevel gjort det lettere for visse godsejere at acceptere vornedskabets ophævelse.

Kommissionen af 1701 og forordningen om ophævelse

12. november 1701 fik storkansler Reventlov, gehejmeråderne von Pleszen og Knud Thott, stiftamtmand Otto Krabbe, gehejmeråd Chr. von Lente, oversekretærerne Ditlev Vibe og Chr. Sehested, overkammersekretær Ulrik Dose, etatsråd Hans Rosencreutz samt overkrigskommissarius, justits- og kammerråd Braem ordre til at træde sammen og overveje et udkast til en forordning om vornedskabets ophævelse på krongodserne⁶⁸. Det betydelige materiale, bevaret angående denne kommission⁶⁹, er af største interesse ikke alene i forbindelse med vornedskabet,

65. Muligvis som resultat af erkendelsen af vedvarende mangel på arbejdskraft, som f. eks. i rapporten fra en undersøgelse af Rantzaus regiments gods, Rtk. 2215.215, 22. februar 1692.

66. Dette fremgår bl. a. af Gehejmekonseillets afgørelse af 17. februar 1693 (protokol 69, fol. 174v) og den derpå følgende ordre til stiftamtmand Otto Krabbe, 21. februar 1693, ST nr. 46.

67. 3. og 15. august 1700, ST nr. 251 og SR nr. 136. Førstnævnte fremhævede kongens ønske siden hans tiltrædelse om vornedskabets ophævelse.

68. ST nr. 284.

69. Kommissionerne i Rådstuen for Slottet, protokol IV, s. 349–375; samt indlæg til forordningen af 21. februar 1702, SR nr. 33. Jfr. J. Boisen-Schmidt: *Kommissionerne i Rådstuen for Slottet 1690–1705* Historisk Tidsskr. 11. r. VI (1958–60) s. 291 f.

blev også understreget, særligt hvad angår håndhævelsen af kontraktlige forpligtelser og begrænsningen til alene krongodset. Omtalen af private godsejere skulle udelades, da de havde ret til at handle efter egen overbevisning, og udkastets skarpe tone over for visse godsejeres misbrug af vornedskabet burde ændres. Desuden burde de traditionelle rettigheder, så som salg af frihedsbreve og forfølgelse af rømningsmænd inden for (helst de lange) tidsfrister, igen bekræftes. Betænkningen viser klart, at selv om udkastet blev almindelig godkendt, var der dog en tydelig konservativ tendens i retning af den størst mulige begrænsning af udkastets konsekvenser og rækkevidde.

Fra en historikers synspunkt er det heldigt, at Krabbe var fraværende ved mødet af 19. december, for han blev derved nødt til at udtrykke sine meninger skriftligt. To breve fra ham er bevaret⁷², det ene dateret 23. december 1701 og adresseret til Braem og kommissionssekretæren, det andet dateret 30. december og stilet til kongen selv. Begge breve uddybede Krabbes betæneligheder ved udkastet, men er dog af særlig interesse i betragtning af Krabbes mangeårige erfaring både som embedsmand og som sjællandsk godsejer.

Brevet af 23. december, i Krabbes egen håndskrift og øjensynlig skrevet umiddelbart efter modtagelsen af en kopi af kommissionens betænkning (tilsendt på grund af Krabbes fravær), begynder med en kritik af betænkningens vidtløftighed, som »thi enner till indted andet end at gifue hans Kong. Mayst. anledning Generalliter at ophæfue ald vornede Ræt saa vell hos proprietar gods, som ved kongsgods sid med videre, huilched jeg icke kand see af det A. N. project os i Commiss. tillstillid, at vere kongens villie.« Krabbe bemærker, ikke uden rimelighed, at kun Braem og han selv blandt kommissionsmedlemmerne ejer gods i vornedskabsområdet, og at selv om de for deres eget vedkommende kunne klare sig uden vornedrettighederne, var det ikke ensbetydende med, at de kunne godkende almindelig ophævelse. Han var klar over, at selv om ophævelsen kun officielt kom til at gælde krongodset, ville private godsejere snart blive tvunget til at følge med, om de så blev ruinerede deraf eller ej. Mindre velstillede godsejere, som ikke kunne »gaa til Bords med Kongen« og nyde andre indtægter, ville være ude af stand til at yde deres bønder den nødvendige bistand og ville derfor uforskyldt blive alvorligt ramt af vornedskabets ophævelse med derpå følgende tab af arbejdskraft. Krabbe tog således skarp afstand fra betænkningens synspunkt, at gode 'oeconomister' ikke havde brug for vornedrettighederne, men understregede dog, at han personligt godt kunne klare sig uden.

72. I indlægget til forordningen.

I nogle særskilte notater bemærkede Krabbe, at han aldrig var stødt på tilfælde af salg af vornede imod loven og imod deres eget ønske. Han betvivlede også, at der var et tilstrækkeligt overskud af arbejdskraft i Jylland til at afhjælpe manglen på Sjælland: problemet ville kun blive overført fra en landsdel til en anden og ville særligt ramme godser, hvor der skulle ydes hoveri, og hvor forholdene ikke (som på visse af kongens og rytteriets godser) var særligt gunstige.

Brevet af 30. december til kongen gentog disse argumenter. Krabbe mente, at ødegårdsproblemet på de jyske proprietærgodser var 10 gange så alvorligt som på Sjælland, selv om der intet vornedskab var; på den anden side havde de holstenske godsejere ry som gode »oekonomister« på trods af livegenskabet der. Krabbe så hoveribyrdens som den vigtigste årsag til flugten af arbejdskraft fra de proprietærgodser, hvor der ikke kunne tilbydes særlige begunstigelser. At ophævelsen skulle opmuntre bonden moralsk kunne ikke bekræftes gennem sammenligning med Fyn og Møn, og Krabbe mente i det hele taget ikke, at ophævelse ville være økonomisk gavnligt.

En pasus i dette brev er særligt rammende. Krabbe siger kort og godt: »Ei heller kand jeg see, at Eders Kongl. Mayt. kand have ringeste fordeel, ved Vornedrettis ophævelse paa Proprietar. gods, thi naar Eders Kongl. Mayt faar sine allernaadt. paabodde der af, saa meener Jeg allerunderdt. Eders Kongl. Mayt vil Allernaadt. være fornøiet, endten ded kommer fra frj Bønder, Vornede, eller fra Proprietarierne self.« Unægtelig et afslørende sammendrag af konservative godsejerinteresser!

Frederik IV handlede netop, som Krabbe havde frygtet, således at forordningen af 21. februar 1702 kom til at dække alle godser, også private. I indledningen til forordningen blev det understreget, at kongen havde overvejet ophævelse lige siden sin tiltræden i betragtning af den gavnlige virkning, som ophævelse havde haft i de særlige områder, hvor dette allerede var sket. Der er ingen årsag til at tro, at denne officielle begrundelse ikke svarer til kongens overbevisning; men det skal dog understreges, at forordningens virkefelt var skarpt afgrænset, omtrent som i udkastet, bortset fra udvidelsen til private godser. Det var således kun indvandreres efterkommere samt børn født i Sjællands område efter 25. august 1699, som skulle være fri. Derudover blev den tidligere lovgivning om livfæste og fæsteforpligtelser bekræftet, dog således at enhver bonde kunne købe sin frihed for mellem 30 og 50 rdl (efter hans formue). Tidsfristerne for eftersøgning i byerne og på landet blev forkortet i forhold til Danske Lov, men dog kun til henholdsvis 5 og 10 år (iberegnet eventuel tidsforløb før forordningens publikation).

Det ses af forordningens detaljer, at kommissionens positive indskud var blevet taget i betragtning, mens dens anmodninger i konservativ retning til en vis grad blev ignoreret. Ikke desto mindre er det fuldstændig klart, at kongen sigtede på en gradvis og nøje begrænset overgang til vornedskabets ophør uden den mindste svækkelse af de almindelige fæsteforpligtelser. Dette forklarer, hvorfor året 1702 egentlig ikke bragte nævneværdig forandring i vornedskabsområdet: tydelige resultater ville først vise sig efter 15 år, og der ville stadig være vornede på Sjælland i det kommende halve århundrede.

Året 1702 bragte da heller ikke nogen afslutning på lovgivningen om vornedskabet. Allerede 29. juni 1703 fik Krabbe ordre til at udsende en forklaring på visse tvivlsspørgsmål i forordningen, særlig angående indvandrende bønderkarle⁷³. Endnu en gang blev begrænsningen af bevægelsesfriheden hermed fremhævet⁷⁴.

Enevældets fremgangsmåde i vornedsspørgsmålet var således positiv, men meget forsigtig og tilbageholdende. Måske endog *for* tilbageholdende, for i betragtning af den senere udvikling (ikke mindst Stavnsbåndets indførelse) kan det antydes, at Frederik IVs lovgivning ikke begrænsede husbondens rettigheder tilstrækkeligt til at sikre bondens stilling på længere sigt.

73. ST nr. 288.

74. Forklaringens ordlyd findes ikke i registrantmaterialet, men svarer sandsynligvis til det missive af 29. juni 1703, som findes i kopi blandt dokumenterne til Lovrevisionskommissionen af 1711, Danske Kancelli A 142, læg 5, litra G.